

УДК 811.161.2'37

Ганна Дядченко

ОБРАЗНА ПАРАДИГМА «УСТА» В МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Проаналізовано функціонування образів лексико-семантичної парадигми «уста» в мові української поезії кінця ХХ – початку ХХІ ст. Окреслено основні напрямки зовнішнього (за ознаками «колір», «температура», «фізичний стан», «форма», «смак») та психоемоційного (через вербалізацію мотивів мова / мовчання, кохання) портретування людини. Доведено, що образні структури аналізованої парадигми стилістично диференціюються за ознаками «поетичне», «книжне» і «нейтральне» / «знижене», «розмовне», причому позитивна оцінність складників мени показова порівняно з виявом негативної оцінності.

Ключові слова: лексико-семантична парадигма, зовнішній портрет, психоемоційний портрет, соматизм, оцінність.

In the article the review of figures of «lips» lexical and semantic paradigm functioning in the Ukrainian poetic language (the end XX-th / beginning XXI th centuries) is outlined. The general trends of external («colour», «temperature», «state of health», «form», «taste» characteristics) and psychoemotional (speech/ silence, as well as love motives verbalization) portrait of a man are defined. The author proves that the figurative structures of the analysed paradigm are stylistically differentiated on the «poetic», «bookish» and «neutral» / «lowered», «colloquial» criteria and the positive valuation of the components is less significant in comparison with the negative valuation manifestation.

Keywords: lexical and semantic paradigm, external portrait, psychoemotional portrait, somatism, valuation.

Образна парадигма з лексико-семантичним центром «уста» в сучасних поетичних текстах об'єднує поетизм уста (вуста) та стилістично нейтральний синонім губи. Вони активно функціонують як засоби характеристики людини на семантичних рівнях «зовнішній портрет» і «психоемоційний портрет», пов'язані з вербалізацією визначених тем і мотивів, містять компонент оцінки тощо.

Продуктивний напрям розбудови образної парадигми «уста» у сегменті **зовнішньопортретного опису** – естетизація колірної ознаки.

Природний колір уст – *червоний*. Цю ознаку виражає однойменний загальномовний прикметник (*Чоколядовий дух, температура/ червоних уст і божевільних бджіл* (В. Неборак), також вона співвідноситься в епітетних і метафоричних структурах із забарвленням крові, вина, малини, рубіна: *і, кусаючи губи, криваві.../ роздягати очима стару королеву* (І. Андрусак); *Перелюднені хори гудуть, мов казан,/ а в касирок уста, як фальшиві рубіни* (Ю. Андрухович). Об'єкт порівняння *рубін* указує на червоний колір і красу *уст*, водночас не виражаючи чуттєвості, «оскільки каменю властиві твердість, нежива прохолода» [Кравець 2012: 228], а епітет *фальшивий* розширює семантику кольоропозначення додатковим відтінком штучності, неприродності.

За аналогією до словосполуки *малинові уста* (*малиновий* – «який має колір ягоди малини; темно-червоний» [СУМ, IV, 607] постає оказіональний епітетний образ *сунічні губи*: *вони обіймали своїх коханих/ і міцно цілували їх у малинові вуста* (Г. Чубай); *В нього тонке обличчя – / світиться, ніби скло,/ а біля губ сунічних життє тремтить стебло* (П. Мовчан).

Колоративи *сірий, синій, чорний* як характеристики *уст* містять конотації нездоров'я, неприродності або оцінюють зовнішність людини як непривабливу: *Я від ходи/ Швидкої трачу кров і силу./ І сірі губи попросили:/ Я тінь твоя. Ходи. Ходи* (М. Савка); *То кров закипає у жилах, то чорна ожина/ Вчинила нам згубу, зчорнила нам губи потворно* (М. Савка).

Образи мікропарадигми «зовнішній портрет» також мотивовані семою 'температура'. Диференціацію значень, зумовлених домінуванням цієї семи, показово репрезентує протиставлення епітетів *теплі, гарячі/ холодні, змерзлі* за температурою й опосередковано – за настроєм: *Вуста/ тремтять теплі/ від чого/ тримають дотик/ одного/ зі ста* (Ю. Бурковська); *А ти мовчиши, а вії ледь тремтять,/ Слова застигли на устах гарячих* (О. Кислиця); *листок на воді/ ще не відпалав – а вуста вже холодні* (І. Римарук); *змерзлими вустами пригадую щось/ чи то пісню чи то ім'я/ нема цьому назви* (В. Недоступ).

Активно також функціонують епітетні й порівняльні структури, які характеризують уста за ознакою їх фізичного стану: *тінь встигає поцілувати/ сухі, стиснені вуста першою* (Л. Голота); *ім'я і тисячі, тисячі раз/ Вимовляю вустами сухими* (В. Коваль); *І в тім була заразність божевілля:/ посохлих губ, роздертої на грудях/ казенної смугастої піжами* (О. Забужко); *Злива пальців!.. А ці пересохлі вуста – / ніби зовсім осібно...* (І. Римарук); *Жінка /.../ в Чеканні/ тулить вуста пересохлі/ до мушлі* (Л. Ромен); *Трістан потрісканими як камінь вустами/ ще раз повторює: люби мене* (К. Москалець); *Між ними вітер грається у мить,/ якої через мить уже не стане/ у слові над пошерхлими вустами/ вже літньої, ще гарної жони* (К. Москалець). У наведених контекстах помітне домінування інтегральної ознаки 'сухий', вербалізованої в однойменному прикметнику *сухі* та у його синонімічних словотворчих варіантах і контекстних синонімах – *посохлі, пересохлі, пошерхлі, потріскані*.

Інтенсифікацію цієї ознаки здійснюють епітетні характеристики *спечний, обпечений, перепечений*: *Я затворилась спечними вустами./ Хай прийде Слово і отверзне їх* (Л. Голота); *Холодні пальці, та не зимно./ Мовчать обпечені вуста./ Та руки лагідно-нестримні/ Зласкавлять в серці лебеда* (Л. Ромен); *тріснули/ льоди позлітки/ на перепечених устах/ й вернувся/ до грудної клітки/ з чужої волі блудний птах* (І. Римарук).

Епізодичний вияв семантико-оцінної опозиції до наведених численних слововживань з інтегральною семою 'сухий' становить епітетна сполука *вогкі вуста*: *ти ж бо знаєш як важко було мені в сутінках/ вустами вологими на добрі слова натрапляти* (Г. Чубай).

Ознака 'форма' визначає зміст епітетних сполук *тонкі уста, точені уста*, пор.: *Так у світі повелося/ Я люблю її волосся/ Я люблю її тонкі вуста* (К. Москалець); *А сльози непомітно висихають,/ І посмішка зростає, несвідома,/ На безневинних, точених устах...* (К. Москалець). У «Словнику епітетів української мови» наведено тільки означення *тонкі*. Водночас варто акцентувати увагу на появі у структурі епітетної сполуки *точені уста* семантичного відтінку 'краса'.

Периферію мікропарадигми «зовнішній портрет» у складі образної парадигми «уста» формують одиниці смакової семантики, зокрема це поєднувані з денотатом *уста* епітети *гіркуватий*, генітивні метафори *присмак вишень*, *присмак асфальту*, розгорнуте порівняння *мов підсмажений у солі мигдаль* тощо: *Ти маєш рухи дорослої жінки/ І губи з присмаком асфальту* (С. Жадан); *Ось вже мене цілує в губи учень./ І чути присмак вишень на губах...* (О. Ірванець); *їхні уста гіркуваті мов підсмажений/ у солі мигдаль і налиті кров'ю* (С. Жадан). Помітно, що вираження смакових асоціацій у поезії сучасних авторів здійснюють одиниці, які мають різний ступінь адаптованості в українській словесній традиції. Так, образ *вишні* – це знак національної культури [Жайворонок 2006: 89]; *мигдаль* (1. «Південне невисоке дерево або кущ родини розоцвітих з ніжно-рожевими квітками та овальними плодами – горіхами». 2. «Плід цієї рослини з істивним солодким або гірким ядром» [СУМ, IV, 700]) – екзотизм; парадигматичний ряд *губи* → *асфальт* – ознака постмодерністського оновлення поетичного словника.

Пріоритетні напрямки описів **психоемоційного портрета людини** із соматизмом *уста* – це характеристики процесу *мови* (*мовчання*), а також почуття *кохання*.

Більшість контекстних описів мови – динамічні образи, дієслівні метафори, у яких номінація *уста* безпосередньо чи опосередковано пов'язана з іменниками *звук*, *мова*, пор.: *злинуть з вуст, ніби зразу ж чужих, нетутешні слова* (С. П'ятаченко); *А з уст твоїх текли додолу звуки* (О. Кислиця).

В окремих віршових фрагментах відзначаємо появу характерної конотації нещирості, штучності: *Вуста беззвучно в дзеркалі заквилять/ І слово етикеткою припнуть* (Н. Федорак); *роззолочене слово летить з наквацьованих уст* (Ю. Андрухович). Таку конотацію зумовлює розмовний епітет *наквацьовані* щодо дистрибута *уста*, дієслівна характеристика *беззвучно заквилять*, епітети – *нетутешні*, *роззолочене*.

Сема 'біль' визначає актуальний зміст дієслівних метафор *прорізають вуста*, *завайте вустами*, *отверзіться вустами кривавими* в складі розгорнутих образних контекстів: *Долинає болісний зойк Мойсея – / це ожилі слова скрижалей/*

прорізають уперше/ його людські вуста (В. Кордун); *Господній меч пронизав серця, – / отверзіться вустами кривавими,/ заволайте мокрими квітами маку/ вслід Хресному ходу на вершину Голгофи/ і зойком темних пелюсток обрушетеся вниз/ на власне життя* (В. Кордун). Появу образу *мак* в останньому прикладі частково умотивовує зв'язок червоного кольору маківки з конотацією страждання, біди [Єрмоленко 1999: 69–70].

На противагу розглянутим, образи з номінацією *уста*, які описують ситуацію мовчання, є статичними. При цьому вербалізацію семантики мовчання супроводжує інтенсифікація високопоетичної тональності контекстів: *І мова уст німа – п'янка й густа* (В. Неборак); *Ні, не треба тут слів! – вуста хай мовчать* (Г. Чубай); *А ти мовчиш, а вії ледь тремтять,/ Слова застигли на устах гарячих* (О. Кислиця).

В описах мовчання, пов'язаного з психоемоційними станами суму, журби, болю, розчарування, соматизм *уста* поєднується з дієсловами *закрити, затворити, стулити, стиснути*: *Я хочу слова./ Я його зрелась./ Я затворилась спечними вустами* (Л. Голота); *І десь у кутку полотна,/ Стуливши уста, наче мушлю,/ Застигла в журбі непорушно/ Пречистая і пресумна* (М. Савка). Пор. також, як функцію граничного підсилення розглядуваної семантики виконує прислівниковий конкретизатор *мертво*: *слова – як вічні пілігрими – / безперестань проходять мимо,/ проходять наскрізно крізь слух,/ крізь мертво стиснуті вуста – / на голос пада німота* (П. Мовчан).

У межах розглядуваної мікропарадигми зафіксовано окремі динамічні образи: *Не спромоглась сусідам й на півслова,/ Мов чорний їній випалив вуста* (Л. Ромен). Крім того, семантика мовчання продуктивно розвивається в образах, побудованих за моделлю фразеологічних сполучень: *з усіма хто мовчить і ніколи не скаже/ в кого шиїті вуста* (В. Махно); *Стоїть,/ німа, як та вода осіння,/.../ Вуста холодні голкою зашиїті* (Л. Голота). За структурою та семантикою ці авторські висловлення споріднені із загальнономовною ідіомою *зашиїти уста* – «замовкати; примушувати кого-небудь замовкати, не давати змоги висловлюватися» [Фразеологічний словник 1999: 319].

Вагомість образу *уста* в описах ситуацій *мова / мовчання* підтверджує активна парадигматична розбудова в напрямку нюансування окресленого значення – «закінчення мови / розмови». Авторі акцентують суто аудіальну (*Поглиблюється пам'яті кристал, / заламлюючи пройдене минуле, / єдине слово тихне на вустах* (П. Мовчан) або емотивну семантику (*Не кривдуй ні на кого, / як серце холоде від тиші / і обірвана мова до крові спікає вуста...* (П. Гірник). Значення болю, імпліковане в семантичній структурі дієслова *спікати* (розм. «Пошкодити шкірний покрив, слизову оболонку вогнем або чим-небудь гарячим; обпекти» [СУМ, IX, 496]), підсилює обставина міри і ступеня вияву дії *до крові* – «так, що аж кров виступила, потекла» [СУМ, IV, 359].

Значення «немає змоги, сил говорити» вербалізують антитези різного ступеня синтаксичного ускладнення: від простого до складного речення з протиставними відношеннями: *На вустах моїх німих / махаюном крик притих: / слуха – не схлюпне крильми* (П. Мовчан); *рот мій сповнений мідяним зойком, / але поклик затерп на вустах* (В. Кордун). У першому фрагменті антитеза ґрунтується на зіставленні образів *німі вуста* і *крик*. Негативну емотивну тональність другого контексту увиразнює значення відносно-якісного прикметника *мідяний*, який створює фізично відчутне враження неприємного металевого присмаку.

Інший знаковий напрямок метафоризації соматизму *уста* пов'язаний із вербалізацією мотиву кохання: *Твої руки – приклад обережності, / На устах відбитки уст моїх* (О. МIRONЮК); *Геть сум! / Вусти дай напитися твоїми!* (Л. РОМЕН); *Читай мої губи, як книгу, і засинай із нею. / Ми тільки химерні люди. Я мрію тебе кохати* (М. КІЯНОВСЬКА). Позитивна конотованість таких зразків інтимної лірики відбиває національну словесну традицію.

Частотним образом парадигматичного ряду *уста* → *кохання* є *поцілунок* (цілунок): *Коли ж приходять моя панна, / Між нами пурхають цілунок* (С. П'ЯТАЧЕНКО); *Я шукала такої Зустрічі, / коли можна пити до нестями / бурштинові краплини поцілунків* (Л. РОМЕН); *зажебоніти поцілунок / на цямрині Ваших вуст* (Л. РОМЕН). Колорит поетичності створюють семи 'пташка' / 'метелик', 'прикраса' і 'вода'. Поява останньої

семи не випадкова, адже *пити воду* в українському фольклорі символізує єднання, кохання [Жайворонок 2006: 107].

Знаково, що функціонування мовообразу *цілунок* у складі розгорнутих метафор супроводжує не тільки позитивна, а й негативна маркованість: ***не візерунки-цілунок / а плями щербаті / так хочу – кохати*** (Л. Ромен). Пейоративний образ *щербаті плями*, у якому прикметник *щербатий* втрачає пряме значення, стаючи «артиклем» негативної оцінки, контрастує з прикладковою структурою *візерунки-цілунок*. Стрижневими компонентами антитези є мікрообрази *візерунки* і *плями*, що стають контекстними антонімами на основі опозиціонування кваліфікативних сем 'упорядкованість', 'естетичність' / 'хаотичність', 'неестетичність'. Загальне значення антитези інтерпретуємо як «страждання, душевний біль». Водночас, асоціативно ототожнюючи образ *цілунок*, *поцілунок* (як спільний компонент образних парадигм «уста» і «кохання») з реаліями рослинного світу, спостерігаємо протиставлення за емоційною маркованістю. Відповідні ботаноморфні метафори мають і піднесено-позитивну, і мінорно-негативну оцінність: *А веселка зліта! / Освятिला цей день листопадний, / В блискавицях-громах поцілунок зацвів* (Л. Ромен); *Ще поцілунків підостає сад* (Л. Ромен); *з їхніх уст, як сон, хмільних / зривав я поцілунків ружі* (І. Малкович) і *Сухий пісок нездалих слів, / жовте листя мертвих цілунків, / саркофаг над батьком і матір'ю – / це твоя молодість, твоє життя* (Л. Голота). Песимістичний настрій останнього мовообразу зумовлює кореляція номінації *поцілунок* з поняттями *осінь* і *смерть*.

Позитивна оцінність складників образної парадигми «уста» виявляється тільки епізодично. Цю оцінність забезпечує домінування у їхній структурі сем 'чистота', 'світло': *хто спроможен упасти перед ликом небесним / і продихати в шибі вустами чистими / вічко для виходу* (І. Римарук); *і тоді / з торжеством на омитих устах / ти зведешся* (І. Римарук); *До неба торкаюсь рукою, / Промінчик ловлю на вустах* (Ю. Лук'янова). Означення *чисті* та *омиті* (СЕУМ фіксує тільки епітет *чисті* [Словник епітетів 1998: 73]) функціонують як синоніми. Позитивнооцінне забарвлення підтримує переносне вживання іменника *промінь* («швидкий, несподіваний прояв

чого-небудь (щастя, радості, надії і т. ін.)» [СУМ, VIII, 232–233]), увиразнене демінутивною формою.

Модифікаторами негативної оцінності образів *уста*, *губи* виступають епітети *чорні*, *темні*, *липкі*, пор.: *перелічіть усю громаду/ за очима метушливими/ за вустами чорними* (І. Римарук); *Провина і страх/ чи меншими будуть/ від того, що/ пальці холодні/ світились,/ як вікна,/ на замкнених темних устах?* (І. Римарук); *Брудні, безпорадні, бліді бабії/ Липкими губами торкають повітря* (С. Пантюк).

Інший тип маркованості засвідчують епітети, порівняння й антитези з іронічно-саркастичною конотацією: *уста розкрито, як врата, все до мікрона грає/ важливо губи розтягти і зберегти язик* (Ю. Андрухович); *Губами масними віщують пророки: бисть гладу!/ І хрестять вночі тут лоби і сьорбають узвар* (Ю. П'ятаченко). Стилістичний ефект створює іронічне переосмислення старослов'янізмів, зокрема їх негативнооцінна фразеологізація (*уста розкрито як врата*) і прийом внутрішньотекстового контрастування (*масні губи – бисть гладу – сьорбають узвар*).

Отже, образи лексико-семантичної парадигми «уста» – поетизм *уста* (фонетичний варіант *вуста*) та стилістично нейтральний синонім *губи* – розвивають у мові української поезії кінця ХХ – початку ХХІ ст. традиційні для національної поезики напрямки зовнішнього та психоемоційного портретування, а також засвідчують новітні типи опису й оцінювання людини. Систематизацію цього мовно-поетичного досвіду ілюструють відповідні мікропарадигми. Домінантними для зовнішньопортретної мікропарадигми є семи моделювання значення 'колір' (*уста червоні, малинові, сірі, чорні*), 'температура' (*уста теплі, гарячі/холодні, змерзлі*), 'фізичний стан' (*уста посохли, пересохли, пошерхли, потріскані, спечні, перепечені, вологі*), 'форма' (*уста тонкі, точені*), рідше – 'смак' (*уста гіркуваті, губи з присмаком асфальту*). Диференційний аспект метафоризації соматизму *уста* в межах внутрішньопсихологічної мікропарадигми – вербалізація мотивів мови / мовчання, кохання тощо.

Образи із лексико-семантичними центрами *уста* (*губи*) стилістично диференціюються за ознаками «поетичне»,

«книжне» (ця позиція актуальна для більшості структур із домінантою *уста*) і «нейтральне» / «знижене», «розмовне» (образи з домінантою *зуби*). Позитивна оцінність складників парадигми «уста» менш показова порівняно з виявом негативної оцінності.

Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності : (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко ; Інститут української мови НАН України. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.

Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

Кравець Л. В. Динаміка метафори в українській поезії ХХ ст. : монографія / Лариса Кравець. – К. : Академія, 2012. – 416 с.

Словник епітетів української мови / С. П. Бибик, С. Я. Єрмоленко, Л. О. Пустовіт ; за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 431 с.

Сюта Г. М. Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи : [монографія] / Г. М. Сюта ; НАН України, Інститут української мови. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 160, [4] с.

Фразеологічний словник української мови : У 2-х кн. / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1999. – 984 с.

Статтю отримано 16.04.2016

Hanna Dyadchenko

THE FIGURATIVE PARADIGM OF THE «LIPS» IN THE UKRAINIAN POETIC LANGUAGE (THE END OF XX-TH / BEGINNING XXI-TH CENTURIES)

In the article the review of figures of «lips» lexical and semantic paradigm functioning in the Ukrainian poetic language (the end XX th / beginning XXI th centuries) is outlined. The actuality of an issue of its active functioning as means of a person's characteristics on the semantic levels «external» and «psychoemotional portrait» is highlighted. The general trends of external («colour», «temperature», «state of health», «form», «taste» characteristics) and psychoemotional (speech/ silence, as well as love motives verbalization) portrait of a man are defined.

The author proves that the images of lexical and sematic paradigm «lips» represent the innovative approaches to the person's description and estimation, gives an attempt of lingual and poetical experience systematization. The analyses of the poetic origins made possible the marking of the dominant semes of the external portrait of a person, such as 'colour', 'temperature', 'physical state', 'form' and 'taste'. The important aspect of the "lips" somatism metaphorisation which takes place in the measures of the psychoemotional microparadigm represent the motives of speaking / silence as well as love verbalization.

The investigator stresses that the figurative structures –components of the analysed paradigm are stylistically differentiated on the «poetic», «bookish» and «neutral» / «lowered», «colloquial» criterions and the positive valuation of the components of «lips» lexical and semantic paradigm is less significant in comparison with the negative valuation manifestation. The positive stylistic mark appears by means of semes 'innocence' and 'light' domination. On the other hand, the negative mark is created by the figurative structures, such as epithets, metaphors, comparisons and antitheses, having the ironic-sarcastic connotation. In this case the stylistic effect is created by the ironical reevaluating of the old Slavisms as well as old Slavonic phraseological units and by means of the approach of textual contrasting.

This study does not claim to be the final disclosure of all the aspects of the problem. Further study requires the investigation of the peculiarities of the Ukrainian poetical vocabulary of the end XX-th / beginning XXI-th centuries connected with human portrayal observation.

УДК 811:801.66

Лариса Мовчун

«ЛУНА ДАЛЕКИХ РИМ...»
(ХУДОЖНІ ОЗНАЧЕННЯ РИМИ
В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ)

У статті досліджуються епітети до слова «рима». Спираючись на поетичні тексти, ми пропонуємо художню класифікацію українських рим. Проаналізований матеріал свідчить, що розуміння поетами цього явища ґрунтується на його синкретичному сприйманні. Епітети розглядаються як засоби образної репрезентації індивідуального знання.

Ключові слова: рима, текст, класифікація рим, образна репрезентація, індивідуальне знання.